

ԱՆՑԵԱԼՔ

ՀՄ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԱՐԱՄ^{*)}

(ԴԻՄԱԳԻԾ ԵՒ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Համաշխարհային պատերազմի ընթացքին, ազգերու ահաւոր զուարթին ընդմէջէն, Հայկական Բարձրաւանդակին վրա, երկու խոշոր եւ ներդր կէտեր բողաւառեցան հայ զինադրական կրակով ու լուսապսակեցան յաղթութեամբ:

Երկու կէտեր՝ մէկը նախկին Թուրքահայաստանի, միւսը երէկ-լայ Ռուսահայաստանի մէջ: Երկուքն ալ կեդրոնացուցած իրենց մէջ հայ ժողովուրդի ազատագրական տենչանքը, յեղափոխական կորովը, առնականութեան ջիղը եւ ապրելու անխորտակելի կամքը, ցցեցան, իբրեւ անխոցելի պատնէշներ, բռնակալութեան թաթին դէմ, ջարդի ու կոտորածի վոհմակներուն հանդիման, պաշարեցան աննահանջ կամքով, զինադրեցին զերբնական ուժով եւ իրարու միացան, ճեղքելով սահմանները բռնարար՝ դիրկընդխառնեցան եղբայրօրէն, արիւնով եւ սուրով բացին ճանապարհը՝ կազմելու համար մէկ, անկախ, ազատ եւ միացեալ Հայաստան:

Այդ երկու կէտերն եղան Վանն ու Երեւանը...

Եւ ով ծանօթ է այդ երկու կեդրոնավայրերու պայքարի եւ դիմադրութեան հոյակապ պատմութեան, ով տեղեակ է անոնց կազմակերպչական անձնուրաց աշխատանքներուն, անկա չի կրնար չի

*) 15 տարի առաջ, 1919թ. յուն. 26ին, Երեսմում մեռաւ Հայաստանի Հանրապետութեան իրական կերտողներից մէկը, Հայաստանի առաջին ներքին գործոց նախարար Արամը, որի կեանքի եւ կատարած գործի մասին դեռ պիտի խօսի «Վէժ»-ում: Այս անգամ կը տանք միայն վանի եւ Երեսմի «Աշխատանք»ի խմբագիր հանգուցեալ Հմ. Մանուկեանի անտիպ մէկ գրութիւնը, որ, ուրիշ թղթերի հետ միասին, մեզ տրամադրել է հանգուցեալի փոքր Տիկ. Սիրան Պետրոսեանը: «Վէժ»ի էջերում շուտով կը հրատարակուի եւ Հմ. Մանուկեանի յուշատետրը վանի վերջին դէպքերի եւ նահանջների մասին: ԽՄԲ.

յիշել այս օրերը այն անունը, որ առյաւէտ կապւած պիտի մնայ Հայկական Բարձրաւանդակի այդ երկու ջահակիր կէտերուն :

Արամ...

Անիկա եղաւ կեդրոնական անձը թէ Վանի եւ թէ Երեւանի դիմադրական պայքարին : Անոր մէջ համախմբեցան մեր ցեղի լաւագոյն յատկութիւնները մարտի եւ արեան օրերուն, անոր ներշնչեցան բոլորը, անոր շուրջը բոլորեցան ամենքը. անկէ ստացան ոգի, ոգեւորութիւն, շունչ, կենդանութիւն, կորով եւ ոյժ : Անիկա տաւ ամենուն հաւատք՝ կռւի ե դիմադրութեան, յոյս՝ յաղթանակի եւ ազատութեան, յամառութիւն՝ ապրելու եւ չմեռնելու :

Երկու կեդրոնական կէտերը զիրար միացնող ու անոնց վրա ծաթող ազատութեան լոյսովը լուսաճաճանչ անունն է Արամը :

Ու բնաւ պատահականութեան արդիւնք չէ այս պարագան : Դիւաւածով չէ որ Արամ իբրեւ յեղափոխական դործիչ ինկաւ Վան, եղաւ ոգին ապրիլեան կռիւներուն, ու ապա նոյնպէս դիւաւածի հետեւանք չէ որ անիկա գտնւեցաւ Երեւան ու դարձաւ Երեւանեան պայքարի կեդրոնական առանցքը :

Արամի մեծ եւ ընդարձակ ժողովրդասիրութիւնը, անոր գաղափարականութեան եւ անձնազոհութեան լայնածիր հորիզոնները ուրիշ տեղ չէին կրնար սնանիլ եւ ընդլայնիլ քան այն վայրը, ուր հայութիւնն էր կեդրոնացած իր քաղաքական եւ հասարակական ապրումներովը յղի : Վասպուրականը Թուրքահայաստանի մէջ, իսկ Երեւանը Ռուսահայաստանի՝ այն վայրերն էին, ուր հայ ժողովուրդը պիտի կարողանար իր գերագոյն ճիգերը լարել, չլքել բարբարոս բռնացողներուն առջեւ, ոտքի ելել իբրեւ ուժեղօրէն կազմակերպւած բանակ : Եւ Արամը իբրեւ կազմակերպական գերազանց տաղանդով օժտւած դործիչ՝ բնադրօրէն, իր ներքին անբասիր թեւադրանքներովը քշեցաւ դէպի հայութեան սիրտը ու ընտրեց իր դործունէութեան վայր նախ Վանն ու ապա Երեւան : Հայկական իրականութեան մէջ, մանաւանդ, վերջին շրջանին, շատ քիչ դործիչներ կրցան այնքան յաջողութեամբ ու յաղթանակով տանել մինչեւ վերջը իրենց վրա դրւած առաքելութիւնը, որքան Արամ : Շատեր մեր դործիչներէն, շատ շատերէն մեր յեղափոխական սերունդէն ինկան ճամբու սկիզբին կամ կէս ճանապարհին, չկրցան վայելել յաղթանակը՝ մահան սարսափներն ու տաժանքները ապրելէ ետք : Արամը տասն անգամ մահան գնաց, կախաղանին մօտեցաւ ու տասն անգամին ալ վերադարձաւ, ինչպէս զինքը ծնող ժողովուրդը, ու վերջին պատմութեան մէջ ամենաբախտաւորը եղաւ եւ իբրեւ այդպիսին ամենալուսաւոր

դէմքերէն մէկը՝ անհետանալով հայ երկնակամարի զէնիթին հասնելէ ետք:

* * *

Անցեալի ամենաքաղցր յիշողութիւններս կապած են անխզելիօրէն Արամի անւան հետ: Առաջին անգամ տեսայ զինքը եւ ճանչցայ 1905ի վերջերը Վանի մէջ: Հայկազնեան Կեդրոնական Վարժարանի բարձրագոյն դասարանի աշակերտ էի. դասընկերներուս հետ բռնկած էինք ըմբոստութեան սրբազան կրակով տիրող բոլոր կարգերուն դէմ՝ պետական-բռնապետական, ընկերային - տնտեսական, ընտանեկան - դպրոցական բոլորը անխտիր մեր ցասումին առարկայ էին: Ու յեղափոխական գրականութեան եւ պրոպագանդի ազդեցութեան տակ առաջին ըմբոստութեան դրօշը պարզեցինք դպրոցական կարգուսարքին դէմ, յայտարարեցինք դասադուլ եւ դպրոցական կէսնքը կանգնեցուցինք մէկ շարժումով: Զուր անցան բոլոր ջանքերը մեզ հնազանդութեան բերելու, եւ միայն յեղափոխական Արամի միջամտութիւնը կրցաւ վերջ դնել մեր դասադուլին: Արամ լուր տաւ մեզ թէ ցանկութիւն ունի տեսնելու ըմբոստներուս հետ: Գիշեր մը հաւաքւած մեր դասընկերներէն Բրուտեան Աբրահամենց*) տունը սրտատրոփ Արամին կը սպասէինք, երբ ներս մտաւ ան երկու թիկնեղ զինուորներու հետ: Հրճանքի անհուն սարսուռ մը զգացի, որովհետեւ առաջին անգամն էր որ կը տեսնէի հայ յեղափոխականը՝ սպառազինւած հայդուկներու հետ: Արամը ոգեշունչ եւ գեղեցիկ ճառով մը փառաբանեց մեր ըմբոստութիւնը, գնահատեց ընդվզումի այն կրակը սրբազան, որմէ ծնած են բոլոր յեղափոխականները, եւ որմէ կը ծագեն բոլոր արշալոյսները: Ղարաբաղի անպաճոյճ բարբառով, այն օրը, Արամը մկրտեց մեր մէջ հայ յեղափոխութիւնը եւ անկէ վերջ անիկա Սարգիսի հետ, եղաւ վարպետ եւ ուսուցիչ Վասպուրականի նոր սերունդին:

* * *

Ժողովրդական զանգւածները, իրենց թափանցելի եւ անթափանց բոլոր խաւերովը, կը պարզէին Արամի մտքին ու հոգիին առջեւ պարզ եւ անծիր հորիզոնի մը պէս, ուր կը սաւառնէր Արամը ինքնամոռ երազանքով մը եւ կամ փոթորկայոյզ ծովի մը ալքերուն նման, որոնց կը յանձնէր ինքզինքը անվեհեր անձնազոհութեամբ՝

*) Ա. Բրուտեան վերջէն դարձաւ Վասպուրականի Հնչակեան-նեբու ղեկավար եւ սպանեցաւ Վանի ապրիլեան կոիւմբուր ատեն քուրճական բանտին մէջ:

նաւելու համար դէպի փարոսը հեռակայ: Ժողովուրդի հետ, առանց վերջինիս ինք եւս գոյութիւն ունենալ չէր կրնար եւ առանց անոր ցաւերն ապրելու իր սեփականը չէր կրնար զգալ: Ինք չունէր սեփական չափը՝ իր եսին ու իր անձին համար միայն, ինչպէս մարդիկ կունենան մարդկայնորէն, այլ ժողովուրդի չափովն էր որ կը չափէր իր անձնական մտահոգութիւններն ու ապրումները: Սրտակից ընկեր բոլորին համար, ամենապարզ գեղջուկէն սկսեալ մինչեւ դպրոցական պատանին, մահաւան շեմքին կանգնած ծեր ու սրաւաւէն սկսեալ մինչեւ նորածին մանուկը: Ամենքն անհրաժեշտ տարրեր էին ժողովուրդին եւ հետեւաբար ամենքն ալ մօտիկ Արամի անպարագիծ հոգիին: Ու բոլորը Արամին կը գիմէին անկէ խորհուրդ ստանալու: Գեղջուկը հեռաւոր գիւղերէն քաղաք կուգար Արամի կարծիքը հարցնելու՝ իր գործին, առեւտրականը Արամին կը գիմէր իր ձեռնարկին համար: Ու Արամը ամենուն կուտար իր խորհուրդը, ամենքը կը լսէր անձան-ծրոյթ եւ սրտովին, կը թափանցէր վարպետօրէն ամենու տուններուն խորքը՝ իբրեւ ընկեր, իբրեւ յեղափոխական, իբրեւ ժողովրդասէր եւ իբրեւ մարդասէր: Քիւրդն ու թիւրքը, եթէ անիրաւած էին ու ճնշւած, նոյնքան անվերապահօրէն կրնային Արամին մօտենալ, որքան հայ գիւղացին կամ իր մօտիկ բարեկամը:

Անգամ մը, 1915ին, երբ Վանի Սօսնց փողոցէն ես ու Արամ կերթայինք «Աշխատանքի Տուն», մեզի մօտեցաւ երիտասարդ մը եւ խնդրեց Արամին հետ խօսիլ առանձին: «Ի՞նչ կայ, հարցուց Արամ, դադտնի պահելու պէտք չկայ, ըսէ՛»: Երիտասարդը ամաչկոտ կերպով մօտեցաւ եւ ըսաւ կամացուկ.— «Պ. Արամ, ես կուղեմ ամուսնանալ, ի՞նչ խորհուրդ կուտաս, այս խառնակ ժամանակներուն նպատակայարմա՞ր է ամուսնանալս թէ ոչ»:

— «Գնա՛, ախմա՛խ, պատասխանեց Արամ խնդուքը պահելով, ես տէրտէ՞ր եմ որ ինծի կը հարցնես, դնա՛ Տ. Զաքարին, Տ. Ներսէսին հարցուր, ես ի՞նչ գործ ունիմ ամուսնանալուդ հետ, կուղես ամուսնացիր, կուղես յաւիտենապէս կա՛ց ամուրի»:

— «Ո՛չ, Պ. Արամ, ես քո խորհուրդին պէտք ունիմ, կը խնդրեմ որ չմերժես»:

Ու Արամ խորհուրդ տւաւ երիտասարդին, որ շնորհակալութիւն յայտնելով հեռացաւ իրմէ:

Արամը միայնակ գտնել զժւար էր. անիկա՝ ըլլար փողոցէն անցած պահուն, ըլլար իր տունը սեղանին շուրջ, թէյի կամ ճաշի նստած, ըլլար նոյն իսկ մահճակալին մէջ պառկած, միշտ կը չրջապատէր ժողովուրդով: Յաճախ կը տեսնէիր զինքը, որ զլուխը առջեւ ծռած, դանդաղօրէն կը քալէ գիւղացիներու խումբ մը ետեւ

U P U U

ունենալով: Իւրաքանչիւրը իր դործին համար կը հարցնէ, ու Արամ, առանց ետեւ նայելու, կը պատասխանէր իւրաքանչիւրին ալ, որոնք դո՛ւ սրտով կը կտրուեն խումբէն, կը մնան ետեւ ու կը հեռանան մէկիկ մէկիկ, մինչ Արամ կը շարունակէ առաջանալ եւ իր դէմ ելլողներով լեցնել մեկնողներուն տեղը: Եթէ պատահէր որ Արամը մինակ մնար, ինքն էր, որ կը սկսէր ժողովուրդը փնտռել եւ կեցնել առաջին հանդիպողը՝ այս կամ այն, մասնաւոր կամ ընդհանուր խնդրի մասին հրահանգ տալու կամ տեղեկութիւն ստանալու համար: Եւ դարձեալ եթէ պատահէր որ մարդու ալ չհանդիպէր, կը մտնէր առաջին հանդիպած տունը, որովհետեւ տուն չկար, մարդ չկար, նոյն իսկ ծեր եւ մանուկ, որ Արամին անծանօթ ըլլար: Անիկա կը հետաքրքրէր ամենաաննշան բաներով եւ ամենաաննշան դէպքերով. ո՛վ որու քննին է, ո՛վ որու հետ ամուսնացաւ, ով ինչ յարաբերութեան մէջ է իր այնինչ աղաւթանին կամ բարեկամին հետ: Ու այդ աննշան մանրամասնութիւնները Արամին համար ժողովուրդին խորքը թափանցելու եւ զայն լիովին ըմբռնելու համար մէյ մէկ աղբակներ կը հանդիսանային:

Ու այսպէս մեծէն մինչեւ փոքր, կուսակալէն մինչեւ յետին դիւղացին, մանրէն մինչեւ ընդհանուրը, մասնաւոր ամուսնական հարցէն մինչեւ հասարակական — պետական մեծ խնդիրներ, ամէն բան Արամի մտաշխարհին մէջ իրենց համապատասխան տեղը կը գրաւէին:

— Նայի՛ր Արամի գլուխին, ըսաւ օր մը ինծի Վռամեանը, անիկա իմ միակ չափն է, ծանրացոյցը. եթէ կը տեսնես որ Արամը կու գայ դանդաղօրէն, գլուխը առջեւ հակած, կը նշանակէ մեծ հարցերով ծանրաբեռնուած է ան եւ կը դժւարանայ զանոնք լուծել, իսկ եթէ գլուխը բարձր բռնած՝ կը քալէ սովորական քայլերով, ըսել է թէ մեծ հարցերը լուծւեր են եւ Արամը ուրախ է ու դո՛ւ:

* * *

1914ին, երբ բռնկեց եւրոպական պատերազմը, Թիւրքիան ալ ցնցւեցաւ եւ անմիջապէս ընդհանուր զօրակոչի հրաման տուաւ: Զէնքի տակ կոչւեցան մինչեւ 45 տարեկանները. բայց որովհետեւ չկար կանոնաւոր արձանագրութիւն այդ տարիքներուն, այդ պատճառով ալ բոլորը պարտաւոր էին անձամբ երթալ եւ արձանագրուել: Այս հրամանը Վանի հայ ժողովուրդի մէջ առաջ բերաւ մեծ խուճապ եւ ընդդիմութիւն: Տրւած պայմանաժամը անցաւ, բայց ոչ ոք չգնաց եւ արձանագրուեցաւ. ոչ միայն հայերու համար ստեղծւեցաւ անե-

լանելի կացութիւն, այլ եւ կառավարութեան համար, որուն գլուխը կը գտնւէր Թահսին պէյ, մէկը որ լաւ յարաբերութիւն պահպանած էր հայ յեղափոխական գործիչներու հետ մասնաւորապէս եւ հայ ժողովուրդի հետ ընդհանրապէս: Կացութիւնը երթալով կը բարդանար եւ ջղայնութիւնը երկուստեք՝ թէ կառավարութեան կողմէ, որ չգիտէր ինչպէս պարտադրէր իր հրամանը, եւ թէ հայ ժողովուրդի կողմէ, որ չէր կրնար հաշտել հրամանին հետ, օրը օրին կը լարէր: Արամը, որ այն ատեն գաւառն էր գացեր չըջագայութեան՝ երկու կողմին համար լաւ կացութեան միակ բանալին կը համարէր: Թէ՛ կառավարութիւնը եւ թէ ժողովուրդը անհամբեր Արամի դալուն կը սպասէին: Վերջապէս Արամը, մեր հեռագիրներուն վրա, քաղաք եկաւ: Առտուն կանուխ իր քով փութացի եւ գտայ զինքը անկողնոյ մէջ. երկարօրէն պատմեցի անցուղարձերը եւ վերջը հարցուցի թէ ի՞նչ պէտք է ընել:

— Ի՞նչ պէտք է ընել, կրկնեց ան մտայոյզ:

Յաջորդ օրը արդէն անցած էր ջղայնութիւնը ժողովուրդի մէջէն ու Արամը թաղէ թաղ նաղարան ու զուռնան ետեւը ձգած զինւորացուները կը հաւաքէր: Անիկա պատրաստեց 70 հոգիէ բաղկացեալ ցուցակ մը՝ մեր կուսակցական աչքի ընկնող ընկերներու անուններէն, կառավարութեան յանձնեց եւ ստիպեց ընկերները, որ ամենէն առաջ իրենք երթան մօտեն գինւորական շարքերուն մէջ, որպէսզի օրինակ դառնան ժողովուրդին:

Այս կերպով անցաւ Վասպուրականի վրայէն առաջին ճգնաժամը, բացառապէս Արամի շնորհիւ:

1919, Երեւան

